

De onderbuik van Brussel

De mannelijke homoseksuele subcultuur in Brussel tijdens de negentiende eeuw

NICOLAS CHARTIER¹

Licentiaat Geschiedenis – Katholieke Universiteit Leuven

1. INLEIDING: ACHTER DE SCHERMEN

In de negentiende eeuw kende Brussel als hoofdstad van het nieuwe koninkrijk België een sterke urbanisatie. Dit artikel zal trachten aan te tonen dat dit gepaard ging met de opkomst van een sterke homoseksuele subcultuur, en baseert zich daarvoor voornamelijk op de gerechtelijke archieven van het Rijksarchief te Anderlecht. Dit kan vreemd lijken, aangezien homoseksualiteit als zodanig niet meer strafbaar werd gesteld sinds de invoering van de Franse revolutionaire wetgeving aan het einde van de achttiende eeuw. De afwezigheid van sodomie in de revolutionaire strafwetgeving, vervolgens in de Napoleontische Code en tenslotte in het Belgisch *Strafwetboek* van 1867 betekende echter geenszins het einde van de vervolging van homoseksuelen.² De controle en disciplineren van homoseksualiteit werd in de negentiende eeuw voortgezet onder gewijzigde vorm en nam in de loop van de eeuw mogelijk zelfs toe.

Sodomie was dus uit de strafwet geschrapt. Via de wetten vervat in titel VII "Misdaden en wanbedrijven tegen de orde der familie en tegen de openbare zedelijkheid" van Boek II van het Belgisch *Strafwetboek* konden seksuele handelingen tussen personen van het zelfde geslacht (zoals tussen personen van een ander geslacht) wel worden vervolgd. De misdrijven in Titel VII betroffen de aanranding van de eerbaarheid, verkrachting, prostitutie of bederf van de jeugd, openbare schennis van de goede zeden en ontucht (Stevens, 2002, 25). Voornamelijk de openbare zedenschennis en de aanranding van de eerbaarheid werden in dit kader aangewend. Verkrachting kon men homoseksuelen onmogelijk aansmeren, vermits de Belgische rechtsleer verkrachting omschreef als "des relations sexuelles normales, consommées et illicites". Een normale seksuele relatie werd begrepen als de penetratie van de

¹ Voor correspondentie in verband met dit artikel, gelieve contact op te nemen met Nicolas Chartier, e-mail: info@bullseyecopywriting.be

² *Strafwetboek met de Vlaamsche vertaling*, Gent, 1867.

penis in de vagina. Wanneer iemand anaal werd gepenetreerd tegen zijn of haar wil, kon er dus geen sprake zijn van verkrachting, maar enkel van een aanranding van de eerbaarheid (*Ibid.*, 49-51). Om de negentiende-eeuwse homoseksueel uit de gerechtelijke archieven te laten verschijnen, moest dus gezocht worden naar veroordelingen voor openbare zedenschennis en aanranding van de eerbaarheid. Ook zaken rond bederf van minderjarigen (*débauche de mineurs*) werden door mij op eventuele homoseksuele kenmerken onderzocht, maar de slachtoffers bleken altijd meisjes te zijn (ook wanneer er "mineurs" stond in plaats van "mineures"). Hetzelfde gold voor de prostitutiezaken.

Zedenmisdrijven begaan in het gerechtelijk arrondissement Brussel werden beoordeeld door de correctionele kamer van de rechtbank van eerste aanleg van Brussel. Indien één van de partijen zich niet kon neerleggen bij de uitspraak van de rechter, kon er een beroepsprocedure ingesteld worden bij het Hof van Beroep van Brussel. Verder was er ook nog het Hof van Assisen gevestigd in Brussel dat oordeelde over de misdaden (delicten die bestraft werden met meer dan vijf jaar cel) en persmisdrijven begaan in de provincie Brabant. In het archief van het Hof van Assisen van Brabant vonden wij voor de negentiende eeuw slechts één zaak uit Brussel die met homoseksuele handelingen te maken had.

Van de dossiers van de correctionele kamer van de rechtbank van eerste aanleg van Brussel zijn in het Rijksarchief bitter weinig dossiers bijgehouden voor de periode 1795-1918. Van de dossiers die werden bijgehouden, werd een summiere inventaris op losse fiches opgesteld (Depoortere & Marginet, 1998, 8). In deze inventaris werden een twintigtal zedenzaken teruggevonden uit de periode 1830-1900, waaruit na onderzoek van de individuele dossiers uiteindelijk slechts drie zaken konden weerhouden worden die betrekking hadden op homoseksuele daden. In de reeks dossiers van de correctionele kamer van de rechtbank van eerste aanleg van Brussel uit de periode 1893-1899 bleek wonderwel nog geen archivaris de schaar te hebben gezet. Alle dossiers uit deze periode zijn bewaard. Jammer genoeg bleek er ook nog geen inventaris te zijn opgesteld, zodat moest gewerkt worden met de algemene rollen van de griffie. Op deze rollen noteerde de griffier per dag alle zaken die op die dag door de rechtbank werden gevonnist. Per zaak werden het dossiernummer, de naam of namen van de beklaagden, het misdrijf waar ze voor werden berecht en de eventuele straf die ze hadden gekregen vermeld. Per jaar behandelde de correctionele kamer van de rechtbank van eerste aanleg van Brussel tussen 5.000 en 7.000 zaken. Uit deze duizenden zaken werden de zedenzaken gelicht waarvan de beklaagden mannen waren. Dit leverde in totaal 542 potentieel interessante zaken op. Vervolgens moesten

deze geselecteerde zaken opnieuw individueel worden onderzocht op hun inhoud om te weten te komen of ze betrekking hadden op homoseksuele daden of dat deze er terloops in werden vermeld. Het Rijksarchief van Anderlecht beschikt om onduidelijke redenen niet over een algemene rol van de griffie uit het jaar 1899, zodat alle 7.100 zaken uit dat jaar individueel op hun inhoud moesten worden onderzocht, een erg tijdrovende bezigheid waarvan niet op voorhand vaststond of het enige bruikbare zaken zou opleveren. Uit de dossiers van de periode 1893-1899 werden uiteindelijk 31 zaken met homoseksuele inhoud teruggevonden, aanzienlijk meer dus dan de drie zaken uit de periode 1830-1900.

Ook van de dossiers van het hof van beroep is een groot deel verloren gegaan. Uit de periode 1811-1884 werden in totaal slechts 3.864 dossiers weerhouden voor archivering. Hoeveel dossiers er zo verloren zijn gegaan, is niet gekend, maar men kan gerust stellen dat dit een niet gering getal moet geweest zijn (Cosemans & Notebaert, 2002, 7-8). Ook in deze reeks werden slechts vier zaken betreffende homoseksuelen in Brussel gevonden. Uit de daaropvolgende periode 1885-1899 werden in vergelijking met de voorgaande reeks al wat meer dossiers bewaard. Van één jaar per decennium, meer bepaald de jaren 1887 en 1897, werden alle dossiers bewaard. In cijfers uitgedrukt gaat het om 990 dossiers voor 1887 en 1.485 dossiers voor 1897. Deze getallen geven een idee van het aantal dossiers uit het eerste driekwart van de negentiende eeuw die zijn vernietigd. Uit de overige jaren van de periode 1885-1899 werden slechts 15% van de dossiers bewaard (Depoortere, 2001, 14). Bovendien gebeurde deze grondige schifting niet willekeurig, maar werd er een weloverwogen inhoudelijke keuze gemaakt. Het spreekt voor zich dat er hierbij voorrang werd gegeven aan de dossiers die een politieke context of connotatie hadden. In de dossiers uit de periode 1885-1899 werden uiteindelijk vijftien dossiers gevonden betreffende homoseksuele feiten die zich hadden afgespeeld in de stad Brussel. Het hof van beroep van Brussel behandelde alle dossiers in beroep van de rechtbanken van eerste aanleg die zich bevonden in de hoofdplaatsen van de gerechtelijk arrondissementen van de provincies Brussel, Antwerpen en Henegouwen. Voor dit werk werden vanzelfsprekend slechts de dossiers met betrekking tot Brussel onderzocht.

Een tweede belangrijke bronnenreeks die in de literatuur vaak naar voren komt, is het politieearchief. Dit archief wordt bewaard in het stadsarchief te Brussel. Tot onze grote spijt en ergernis bevond dit archief zich echter in dergelijk erbarmelijke toestand, dat er zogoed als geen informatie uit te puren viel. Voor het gehele politieearchief van de stad Brussel bestaat er slechts één uiterst summiere inventaris, die meestal enkel de titel van de verscheidene

deelarchieven geeft, zoals "prostitution" of "police du parc" zonder verdere uitleg. Bovendien zijn deze deelarchieven ongeklasseerd en komen het klaseringnummer in de inventaris en op het dossier vaak niet overeen, zodat sommige dossiers niet meer kunnen opgevraagd worden. Ten slotte zijn de meeste deelarchieven niet bewaard voor de gehele negentiende eeuw, maar slechts lukraak voor enkele decennia of soms zelfs enkele jaren verspreid over de negentiende eeuw.

De aangetroffen dossiers bieden ons een kijk op het bestaan van een homoseksuele 'subcultuur' in Brussel in de late negentiende eeuw. Uiteraard ben ik er mij van bewust dat deze strafdossiers slechts een deel van de – meest openbare – aspecten van deze subcultuur tonen en dat het hier geschetste beeld dus noodzakelijkerwijze beperkt zal zijn. Toch kan niet ontkend worden dat deze dossiers op zich een schat aan informatie bevatten, informatie die bovendien op geen enkele andere manier kan worden verzameld. Bovendien zal blijken dat wat wordt aangetroffen in de Brusselse dossiers, sterke overeenkomsten vertoont met wat werd vastgesteld voor andere Europese steden (voor overzichten: Aldrich, 2004; Houlbrook, 2006). Op deze manier wordt voor het eerst een beeld geschetst van diverse vormen van homoseksueel verkeer in de Belgische hoofdstad in de belle époque.³ Verder reikt mijn ambitie met dit artikel niet. Ik blijf ook bewust ver weg van de debatten over het ontstaan van een moderne homoseksuele identiteit (Halperin, 2002). Ik wil enkel tonen hoe op bepaalde plaatsen in de stad mannen elkaar konden ontmoeten en elkaar seksueel konden benaderen.

2. HET VERHAAL VAN DE BRUSSELSE URINOIRS

Openbare urinoirs hebben van bij hun opkomst tot vandaag homoseksuele mannen aangetrokken op zoek naar anonieme seks. Zo ook in Brussel, waar de eerste urinoirs in het stadsbeeld opdoken vanaf de jaren dertig en veertig van de negentiende eeuw. Voordien was er in de hele stad nergens een urinoir te vinden, zodat de stedelingen hun behoefte deden waar het hun beliefd. Bomen, muren en de oevers van de Zenne werden gebruikt voor de hoogste

³ Dit onderzoek wordt voortgezet in het kader van het FWO-project "Mannelijke homoseksualiteit in Brussel: een studie van vertogen en praktijken, 1867-1967" dat wordt uitgevoerd door Wannes Dupont aan het geschiedenisdepartement van de Universiteit Antwerpen (promotoren: Prof. Dr. Henk de Smaele (UA) en Prof. Dr. Kaat Wils (KU Leuven)).

nood (D'Osta, 1977, 58). Onder invloed van de opkomende gezondheidsleer begon het stadsbestuur "pissijnen" te installeren langs kaaien en bruggen en ingewerkt in de façades van cafés, cabarets en hotels. Daarenboven richtte het stadsbestuur permanente publieke urinoirs op in de arbeiderswijken en rond drukbezochte plaatsen als kerken, markten en grote openbare gelegenheden. Men ging ervan uit dat de andere wijken slechts zelden werden bevuild. De publieke urinoirs boden ruimte aan één persoon en maakten het voorbijgangers onmogelijk een blik naar binnen te werpen.⁴ Hoeveel urinoirs er precies werden opgericht en waar deze nieuwe urinoirs zich bevonden, is niet geweten omdat er nooit enige lijst van is opgesteld.

Na klachten over een ontsierde stad (Billen & Decroly, 2003, 42), kwalijke geurtjes en urinoirbezoekers die onvoldoende aan het zicht werden onttrokken, werden in de tweede helft van de negentiende eeuw nieuwe urinoirs opgetrokken, ditmaal zoveel mogelijk uit het zicht van wandelaars.⁵ Urinoirs verschenen in donkere steegjes, op afgelegen plaatsen, onder trappen en soms zelfs ondergronds, zoals de urinoirs op het Brouckèreplein, het Fontainasplein en de Kunstberg. In een gemeenteraadszitting in 1881 foeterde schepen Delecosse echter dat deze nieuwe urinoirs nog ongelukkiger waren gekozen dan de vorige. Zijn klacht verwees voor het eerst rechtstreeks naar de seksuele contacten die er plaatsvonden:

"C'était tomber de Charybde en Scylla, car si les pissoirs adossés aux maisons particulières étaient indécents parce qu'ils étaient trop exposés à la vue du public, l'urinoir de l'église de Sainte-Gudule avait le défaut tout à fait opposé: il constituait un petit repaire d'immoralité où des hommes et des femmes se donnaient d'ignobles rendez-vous et où les émules de M. De Germiny⁶ donnaient libre carrière à leurs révoltantes passions".⁷

Daarom werd besloten alweer een nieuwe generatie urinoirs te installeren die zowel aan de hygiënische als aan de morele eisen van de goegemeente voldeed. De wanden mochten te groot noch te klein zijn, zodat zowel burgers als politie er toezicht op konden uitoefenen, zonder dat zij noch de bezoekers

⁴ Vanderstraeten (C.), "Rapport de la commission chargée de traiter les questions relatives aux latrines et aux pissoirs publiques, aux égouts et la distribution des eaux vives. Lu dans la séance du 12 novembre 1838", *Annales du Conseil central de Salubrité publique de Bruxelles*, Tome premier, Brussel., 1838, pp. 119-122.

⁵ *Ville de Bruxelles, Bulletin Communal*, 1881, p. 480.

⁶ Graaf de Germiny was een man van aanzien in Parijs in de jaren 1870. In 1876 werd hij gearresteerd op beschuldiging van openbare zedenschennis, omdat hij tot mutuele masturbatie was overgaan met een andere man in een urinoir. De zaak veroorzaakte een groot schandaal in de Franse pers dat klaarblijkelijk tot in Brussel weerklank vond (zie: Penniston, 1999).

⁷ *Ville de Bruxelles, Bulletin Communal*, 1881, p. 480.

van de urinoirs de zeden konden schenden. Na uitvoerige debatten die weken aansleepten, werd besloten enkele tientallen van deze urinoirs op te richten verspreid over de stad.⁸ Halfweg de jaren 1880 telde Brussel zo uiteindelijk meer dan 200 openbare urinoirs (*Ibid.*, 39).

Ondanks de inspanningen van het stadsbestuur bleven de urinoirs bezocht worden door mannen op zoek naar gelijkgeslachtelijke seks. Hoeveel mannen hier per jaar voor gearresteerd werden, is door de slechte staat van het politiearchief niet gekend, maar in Parijs werden, ter vergelijking, in dezelfde periode jaarlijks 200 à 300 mannen aangehouden wegens openbare zedenschennis in urinoirs (Sibalis, 1999, 20). De wijze waarop in de urinoirs contact werd gezocht, vertoonde een aantal vaste kenmerken die de gerechtelijke archieven ons wél onthullen. Meestal werd het contact reeds gelegd buiten het urinoir. Mannen die op zoek waren naar seks liepen voortdurend van het ene naar het andere urinoir, trachtten oogcontact te maken met andere mannen en volgden diegenen die een urinoir binnenstapten. Sommige mannen spraken voorbijgangers ook aan.⁹ Naast oogcontact, toonden vele mannen hun lid aan een andere man in een urinoir om hun seksuele intentie duidelijk te maken. Ook in de Parijse schandaalzaak rond Germiny werd deze code gehanteerd (Penniston, 1999, 21). Een variatie op deze code bestond erin om met één hand de beweging van de masturbatie uit te beelden.¹⁰ Enkele mannen namen het lid van een bezoeker in een urinoir ook gewoon rechtstreeks vast of legden hun hand op het kruis van mannen alvorens die een urinoir binnenstapten.¹¹ Deze directere manier van contact leggen was minder frequent, maar geen uitzondering. De seksuele handeling in de urinoirs beperkte zich uitsluitend tot wederzijdse masturbatie. Het is onduidelijk of mannen die elkaar gemasturbeerd hadden in een urinoir nadien opnieuw uit elkaar gingen of samen een minder publieke plek opzochten om tot anale seks over te gaan. In de gerechtelijke zaken werd de masturbatie immers telkens gevolgd door een arrestatie.

Het ritueel rond de urinoirs voltrok zich met een uiterst spaarzaam gebruik van woorden en doorgaans na valavond. Alles draaide rond directe en anonieme pogingen tot contact met gebruik van lichaamstaal. Slechts in twee zaken probeerde men iemand verbaal te overhalen samen een urinoir te bezoeken.¹² Favoriete urinoirs van de mannenliefhebbers waren deze in de

⁸ *Ville de Bruxelles, Bulletin Communal*, 1881, pp. 209-210, 481-510.

⁹ Rijksarchief Anderlecht (RAA), Hof van beroep (HvB), Corr. 1885-1891, nr. 898.

¹⁰ RAA, Eerste Aanleg, Corr. 2^e serie 1893-1899, archiefnr. 723, dossiernr. 5243.

¹¹ RAA, Eerste Aanleg, Corr. 2e serie 1893-1899, archiefnr. 376, dossiernr. 5566.

¹² RAA, Eerste Aanleg, Corr. 2e serie 1893-1899, archiefnr. 405, dossiernr. 1131 en archiefnr. 653, dossiernr. 1905.

Zuidstraat aan de achterkant van het Beursgebouw en deze op het Brouckèreplein, waarschijnlijk omdat deze over meerdere en ruim gebouwde compartimenten beschikten.¹³ Deze urinoirs werden naar het einde van de negentiende eeuw toe nauwlettend in het oog gehouden door de wijkagenten.¹⁴ Daarnaast werd er ook geflirt en gevreeën in het urinoir in de Hertogsstraat naast het park¹⁵, in dat op de Anspachlaan¹⁶, de Kastanjeboomstraat¹⁷, de Berlaimontlaan tegen de gevel van de Nationale Bank¹⁸ en in het Begijnhof.¹⁹ Deze urinoirs bevonden zich allemaal op wandelafstand van elkaar in het drukke hart van Brussel.

In 1890 bracht de toenmalige minister van justitie Lejeune de urinoirs ook op de nationale agenda, door de stadsbesturen via een omzendbrief op te roepen hun urinoirs zo snel mogelijk af te breken. De urinoirs waren volgens de katholieke minister immers zo gebouwd dat ze de gebruikers op onzedelijke wijze blootstelden.²⁰ Het Brusselse stadsbestuur was echter al sinds 1888, twee jaar vóór de vraag van Lejeune en vijftig jaar na de verschijning van de eerste urinoirs in de hoofdstad, begonnen aan de afbraak ervan. Tien jaar later waren reeds veertig procent van de Brusselse urinoirs uit het stadszicht verdwenen (Billen & Decroly, 2003, 52-54).

3. HOMOSEKSUELE CONTACTEN OP DE OPENBARE WEG EN IN DE PARKEN

Toen Brussel in 1830 werd uitgeroepen tot hoofdstad van het nieuwe Koninkrijk België had het nog veel weg van een provinciestedje. De Brusselaars wilden hun stad echter zo snel mogelijk de uitstraling geven een hoofdstad waardig. In 1835 mocht Brussel de eerste spoorlijn op het continent inhuldigen die vanuit een klein station vertrok aan de prestigieuze Groendreef, een brede wandelweg buiten de stadsmuren die erg populair was bij de Brusselse elite. In september 1841 legde Leopold I de eerste steen van het grotere Noordstation, weldra gevolgd door het Zuidstation. Vervolgens

¹³. *Ville de Bruxelles, Bulletin Communal*, 1881, p. 483.

¹⁴. RAA, Eerste Aanleg, Corr. 2^e serie 1893-1899, archiefnr. 723, dossiernr. 5243 en archiefnr. 724, dossiernr. 5294.

¹⁵. RAA, Eerste Aanleg, Corr. 2^e serie 1893-1899, archiefnr. 856, dossiernr. 4965.

¹⁶. RAA, HvB, Corr. 1885-1891, nr. 898.

¹⁷. RAA, HvB, Corr. 1892-1899, nr. 2066.

¹⁸. RAA, Eerste Aanleg, Corr. 1795/1796-1918, nr. 696.

¹⁹. RAA, Eerste Aanleg, Corr. 2^e serie 1893-1899, archiefnr. 653, dossiernr. 1905.

²⁰. *La Belgique judiciaire*, 1890, p. 1087.

begon men de verscheidene delen van de stad beter met elkaar te verbinden door straten door te trekken. In 1837 kreeg de jonge en ambitieuze architect Jean-Pierre Cluysenaar de ingenieuze ingeving een dergelijke verbinding de vorm te geven van een galerij. Tien jaar later openden de Sint-Hubertusgalerijen officieel hun deuren. Daardoor zou de verbinding niet alleen de communicatie tussen de verschillende verkeersaders van de stad verbeteren, maar kon het volk ook flaneren tussen die verkeersaders in plaats van zich haastig langs kleine wegjes van de ene hoofdweg naar de andere te bewegen. En de handel zou er ook kunnen floreren. Het idee was zeer vernieuwend. Parijs noch Milaan konden toentertijd hun inwoners dergelijke passages aanbieden (Leblicq, 1979, 260-262). Cluysenaar kreeg echter pas de toelating voor zijn Sint-Hubertusgalerij in 1846, toen andere steden al enkele gelijkaardige galerijen hadden ingehuldigd. Ze verbond de Grasmarkt met de Warmoesberg, twee populaire stadspleisters. Het nachtleven bloeide na voltooiing van Cluysenaars meesterwerk helemaal op in de Brusselse bourgeoisiekringen (De Moncan, 1993, 31-34, 179-187).

Een tweede golf urbane vernieuwingen vond plaats onder de liberale burgemeester Jules Anspach in de periode 1863-1879. Anspach was erg onder de indruk van de verwezenlijkingen van Baron Hausmann in Parijs en wou zijn stad gelijkaardig inrichten. De meest ingrijpende stadsverandering die onder Anspach plaatsvond, was zonder twijfel de overwelving van de Zenne, die op dat moment nog als een open riool doorheen de stad kronkelde. In 1865 besliste het gemeentebestuur de rivier te dempen om de vlucht te stoppen van de hogere bourgeoisie, die al enkele jaren de meer idyllische "cuypen" verkoos boven de vuile binnenstad (Eggericx, 1997, 10). De beslissing viel vóór de grote cholera-epidemie van 1866, wat de legende ontkracht dat deze aan de grondslag lag van de demping van de Zenne. Boven de overwelving moesten brede lanen komen geflankeerd door grootse gebouwen (Leblicq, 1979, 262-264). In november 1871 werden de overwelfde Zenne en de nieuwe lanen opengesteld voor het publiek. De brede laan die vertrok aan de Zuidlaan kreeg de naam Zennelaan, maar zou na de dood van de populaire burgemeester die haar verwezenlijking mogelijk maakte, omgedoopt worden in de Anspachlaan. Deze laan werd het hart van de stad, het gelijkvloers van de meeste huizen langs de laan bestonden uit winkels en drank- of eetgelegenheden. Om de laan nog aantrekkelijker te maken, werd in 1873 een nieuw Beursgebouw opgericht en in 1875 en 1876 twee hallen. Anspachs aandacht reikte tot ver buiten de stadsmuren. De Leopoldswijk, die tot in de jaren 1860 voornamelijk bestond uit weilanden, werd volledig ingericht, de prachtig aangelegde Louizalaan verdrong de Groendreef als groene wandelplek voor de bourgeoisie en verbond de stad

met het Terkamerenbos, dat voorzien werd van brede wandelpaden (Leblicq, 1979, 265-266; D'Osta, 1995, 92-93).

Bij de dood van Jules Anspach in mei 1879 was de hoofdstad volledig *gehausmanniseerd*. De hele Vijfhoek leek volgebouwd met fonkelnieuwe brede lanen en indrukwekkende gebouwen. De uitgebreide transformaties die de stad had ondergaan vanaf het einde van de achttiende eeuw en in de loop van de negentiende eeuw hebben homoseksuele contacten aanzienlijk vergemakkelijkt. Parken en lanen waren zo ontworpen dat ze uitnodigden tot flaneren. In bijna de helft van de onderzochte rechtszaken werden homoseksuele contacten aangetroffen op de openbare weg of in de parken. De contacten die in deze nieuwe delen van de stad plaatsvonden, verschilden duidelijk van de ontmoetingen rond de urinoirs.

In plaats van korte codes zoals deze die rond de urinoirs gehanteerd werden, nam men hier de tijd voor een uitgebreide verleidingspoging. Vaak trachtten mannen andere mannen, die altijd jonger waren, te verleiden door hen iets aan te bieden. De aangeboden waren bestonden gewoonlijk uit enkele centiemen, sigaren en sigarenhouders of drank.²¹ Eens de geschenken werden geaccepteerd of men tenminste aanvaardde dat men werd vergezeld door de man die uit was op verleiding, duurde het nooit lang vooraleer deze overging tot lichamelijke aanrakingen. Meestal bleef het bij het vastgrijpen van het kruis boven de broek, maar soms gebruikte men ook geweld, zoals het geval was in de zaak rond François Simonis. De zestienjarige Antoine Ceulemans had de achtendertigjarige François Simonis meerdere malen ontmoet op de Leuvensesteenweg in februari 1890, waarbij Simonis hem telkens sigaretten had aangeboden. Bij hun derde ontmoeting volgde Simonis de jongen. Onderweg raakte hij de jongen aan en probeerde hem uiteindelijk met geweld te penetreren in een verlaten veld in Schaarbeek. Hij moest zijn pogingen echter staken toen een man het veld voorbijkwam. Simonis beloofde de jongen de eerstvolgende zaterdag een doos sigaretten en wat geld te geven als hij zijn mond hield. De politie van Sint-Joost-ten-Noode besloot de man die zaterdag op te wachten, maar hij kwam niet opdagen. Na overvragingen van de leerlingen van omliggende scholen konden ze de aanrander identificeren. Simonis was geen onbekende bij het gerecht. Hij was reeds tweemaal veroordeeld voor gelijkaardige zedenfeiten. Tijdens de huiszoeking vonden agenten snoep, sigarettendozen, drank, speelgoed en portemonnees, waarvan werd vermoed dat hij ze gebruikte om jongens te lokken. Simonis hield zelfs adressen bij van de jongens die hij had ontmoet. Leerlingen van

²¹ RAA, Eerste Aanleg, Corr. 2^e serie 1893-1899, archiefnr. 346, dossiernr. 4154 en archiefnr. 653, dossiernr. 1905; RAA, HvB, Corr. 1885-1891, nr. 1836.

verscheidene scholen waren reeds met de man in aanraking gekomen.²² Het gebruik van lokmiddelen als sigaretten, snoep of drank was echter niet de enige verleidingstactiek. Soms probeerde men ook een praatje te slaan²³ of ging men rechtstreeks over tot aanrakingen na iemand een tijdje gevolgd te hebben.²⁴

Populaire plaatsen voor *cruising* waren de grote nieuwe lanen en pleinen die de hoofdstad een nieuw gezicht hadden gegeven. Een andere plek waar mannen werden opgepikt, waren de kaaien. Een man biechtte de politie tijdens een ondervraging op dat hij tijdens de zomer dagelijks de Nieuwmolen bezocht, een verbreding van de Zenne in Sint-Gillis waar mannen geregeld naakt gingen zwemmen. Daar gebruikte hij dezelfde verleidingsmethodes als zijn collega's op de lanen.²⁵ Ook aan het kanaal van Charleroi werden de zeden regelmatig verstoord door mannen die er naakt kwamen zwemmen.²⁶ De Brusselse kaaien leken in dit opzicht op de Parijse Quais de la Seine die de hele achttiende, negentiende en een deel van de twintigste eeuw een actieve homoscene vormden (Sibalis, 1999, 22).

Eens men iemand had gevonden die op de verleiding was ingegaan, moest men natuurlijk nog een plaatsje vinden om de verleidingsinspanningen te verzilveren. Wie een eigen huis of kamer bezat, kon dit gebruiken als lusthof. Hier was volledige privacy gewaarborgd. Van deze vorm van homoseksuele omgang is dan ook geen spoor te vinden in de gerechtelijke dossiers, tenzij de partner toch niet zo welwillend was als op straat werd gedacht en naderhand een klacht indiende wegens aanranding van de eerbaarheid.²⁷ Indien men niet over een eigen kamer beschikte of men met een opdringerige huisbaas zat opgescheept, kon men nog altijd een verlaten plekje onder de open hemel zoeken. Mannen werden hiertoe vaak meegelokt naar open velden verspreid over de stad.²⁸ Het plateau van Koekelberg was hierbij bijvoorbeeld populair.²⁹ Soms deed men het bij gebrek aan beter gewoon in een berm langs de kant van de weg of zelfs op de weg zelf.³⁰ Meestal bleef men daarbij nog vrij discreet, zoals de koetsier die met zijn klant lag te vrijen in zijn gesloten

²² RAA, HvB, Corr. 1885-1891, nr. 1836.

²³ RAA, Eerste Aanleg, Corr. 2^e serie 1893-1899, archiefnr. 462, dossiernr. 3818.

²⁴ RAA, Eerste Aanleg, Corr. 1795/1796-1918, nr. 669.

²⁵ RAA, HvB, Corr. 1811-1884, nr. 3182.

²⁶ RAA, Eerste Aanleg, Corr. 2^e serie 1893-1899, archiefnr. 330, dossiernr. 3436; archiefnr. 352, dossiernr. 4461; en archiefnr. 714, dossiernr. 4746.

²⁷ RAA, HvB, Corr. 1811-1884, nr. 3012 en Eerste Aanleg, Corr. 2^e serie 1893-1899, archiefnr. 405, dossiernr. 1131.

²⁸ RAA, Eerste Aanleg, Corr. 2^e serie 1893-1899, archiefnr. 877, dossiernr. 5994.

²⁹ RAA, Eerste Aanleg, Corr. 2^e serie 1893-1899, archiefnr. 346, dossiernr. 4154.

³⁰ RAA, Eerste Aanleg, Corr. 2^e serie 1893-1899, archiefnr. 475, dossiernr. 4778.

koets op de Havenlaan³¹, maar er waren ook waaghalzen die discretie aan hun laars laptten en op klaarlichte dag voor het oog van voorbijgangers op de weg lagen te vrijen.³²

Dergelijke uitspattingen waren uitzonderlijk, maar men krijgt toch de indruk dat de vrijages in openlucht tussen mannen niet zelden op plaatsen voorkwamen waarvan de betrokkenen wel moesten beseffen dat ze zich letterlijk blootstelden aan ontdekking. Dit was niet anders met de seksuele contacten in het park, die frequent voorkwamen in de gerechtelijke dossiers. Nochtans werden in 1847 niet minder dan zes parkwachters aangesteld die het park van Brussel permanent moesten bewaken, zowel binnen als aan de poorten.³³ Reeds in 1831 werd uitdrukkelijk in het parkreglement opgenomen dat het de bezoekers verboden was "zig eenige daed te veroorloven welke aenstotelyk of onbetaemelyk is". Dit verbod werd herhaald in nieuwe parkreglementen doorheen de hele negentiende eeuw.³⁴

In de parken werden de homoseksuele contacten eerder geconsumeerd dan gelegd. Hier kon de pas gevonden partner lichamelijk worden verkend. In tegenstelling tot de meeste andere openbare plaatsen met homoseksuele activiteit beperkte men zich in de parken niet enkel tot masturbatie, maar ging men ook over tot penetratie. Agenten die dergelijke taferelen uit het parkbeeld wensten te weren, moesten de vrijende mannen dikwijls besluipen om te vermijden dat deze hun activiteiten zouden staken en er niets te noteren viel.³⁵ Ook in het Terkamerenbos vonden mannen elkaar terug.³⁶ De prestigieuze Groendreef werd dan weer eerder als een eerste contactplaats gebruikt, net als de lanen en pleinen in de stad.³⁷ In de Brusselse Kruidtuin leken tenslotte voornamelijk mannelijke en vrouwelijke prostituees op zoek naar potentiële klanten.³⁸

4. PROSTITUTIE VOOR EN DOOR MANNEN

Over de geschiedenis van de prostitutie in België is al wat gepubliceerd, voornamelijk betreffende de negentiende eeuw (De Schaepdrijver, 1983; Van

³¹. RAA, Eerste Aanleg, Corr. 2^e serie 1893-1899, archiefnr. 700, dossiernr. 4053.

³². RAA, HvB, Corr. 1892-1899, nr. 3746.

³³. Stadsarchief Brussel (SAB), Pol. 824.

³⁴. SAB, Pol. 824.

³⁵. RAA, HvB, Corr. 1892-1899, nr. 3482.

³⁶. RAA, Eerste Aanleg, Corr. 1795/1796-1918, nr. 706.

³⁷. RAA, Eerste Aanleg, Corr. 2^e serie 1893-1899, archiefnr. 712, dossiernr. 4698.

³⁸. RAA, HvB, Corr. 1811-1884, nr. 3182.

Doorsselaer, 2001). Vreemd genoeg werd tot nu toe in die verscheidene werken met geen woord over de mannelijke prostitutie uit deze periode gerept, hoewel uit de gerechtelijke dossiers duidelijk is gebleken dat mannelijke prostitutie een vaste, zij het meer bescheiden plaats had naast haar vrouwelijke variant in het negentiende-eeuwse Brussel.

De Brusselse prostitutie was in de negentiende eeuw streng gereguleerd. Werkelijk alle deelaspecten werden aan regels onderworpen. Alle (vrouwelijke) prostituees moesten zich laten registreren bij de politie. Tweemaal per week moesten ze een medisch onderzoek ondergaan. Bordelen of rendez-vous-hotels mochten niet gevestigd zijn in drukke straten of in de nabijheid van scholen, kerken of openbare gelegenheden. De prostituees zelf mochten zich niet tonen aan ramen of deuren en de straatprostituees moesten daarenboven zedig gekleed gaan, mochten mannen niet volgen of lokken, zich niet in groep bevinden en mochten de parken niet betreden. Zelfs de lamp die zich boven de ingang van een bordeel moest bevinden, was onderworpen aan bepaalde regels wat betreft kleur en afmeting.³⁹ Het rigide karakter van het Brusselse reglement maakte het beroemd tot ver buiten de landsgrenzen, maar zorgde er tevens voor dat het zich niet kon aanpassen aan de grote omwentelingen van de negentiende eeuw en daardoor uiteindelijk moest verdwijnen. Hoofdcommissaris Lenaers van de Brusselse politie stelde in een rapport aan de gemeenteraad uit 1877 dat de prostitutie markt te veel veranderd was om het oude reglement nog te kunnen handhaven. Hij weet dit voornamelijk aan de explosie van vraag en aanbod die zich ten gevolge van de bevolkingstoename in de hoofdstad had gemanifesteerd. Daar kwam nog bij dat door de ingrijpende stadssaneringen vele prostitutiewijken van de kaart waren geveegd ten voordele van de nieuwe lanen en pleinen. Al deze factoren zorgden voor het verdwijnen van de bordelen die onder strenge controle stonden van de stedelijke administratie en voor een sterke opkomst van straatprostitutie, waar men veel minder vat op had. Lenaers stelde voor het rigide reglement te vervangen door een nieuw, vrijer reglement. Hij dacht dat dit de enige manier was om de prostitutie uit de illegaliteit te houden, waarin zij alsmat meer aan het wegzinken was.⁴⁰ Op 15 augustus 1877 werd het voorstel van Lenaers ingewilligd en een nieuw reglement ingevoerd. Dit reglement, dat ondanks liberale invloeden dicht tegen zijn voorganger aanleunde, bleef behouden tot het einde van de negentiende eeuw (Majerus, 2003, 8).

Hoewel deze reglementen tot ver buiten de grenzen van de stad bekend stonden om hun alomvattendheid, behandelden zij nergens de mannelijke

³⁹ *Recueil des ordonnances*, 1844, pp. 127-139.

⁴⁰ *Ville de Bruxelles, Bulletin Communal*, 1877, pp. 176-206.

prostitutie. Die bestond nochtans wel degelijk en kende ongeveer dezelfde verschijningsvormen als de vrouwelijke prostitutie. In 1883 hield de politie van Brussel een grootscheepse razzia in een mannenbordeel nadat een buur een klacht ingediend had voor openbare zedenschennis omdat hij 's avonds laat vanuit zijn raam twee mannen had zien vrijen in het achterkoertje van het etablissement. Tientallen mannenliefhebbers werden gearresteerd en ondervraagd en schonken zo een brede inkijk in de wereld van de mannelijke prostitutie in Brussel.⁴¹

Het etablissement waarvan sprake bevond zich op het Sint-Katelijneplein 13. Het droeg geen naam aan de voorgevel maar stond bekend als *La maison de Mesens*. Augustin Mesens was de uitbater van het borddeel. Hij verkocht in zijn borddeel ook drank en had er tevens een klein winkeltje, zodat er geregeld ook mannen en vrouwen over de vloer kwamen die niet op zoek waren naar seks. Nochtans had het oord de reputatie bezocht te worden door mannenliefhebbers. Verscheidene getuigen vertelden de politie hoe ze bij het betreden van het huis zagen hoe de aanwezige mannen in allerijl van bij elkaar wegstoven, waarbij sommigen nog snel hun lid terug in hun broek wegstopten. Geregeld betrapten ze ook mannen op zowel orale als anale seks in het kamertje achter de toog, in de koer of zelfs in de gang. Van zodra de mannen zich betrappt wisten, vluchtten ze weg.⁴²

Behalve de klanten die toevallig in het café annex borddeel terecht kwamen, kende het etablissement van Mesens nog drie soorten bezoekers: de losse klanten op zoek naar seksueel vertier, de vaste klanten of habitués en de mannelijke prostitués. Deze laatsten werden aangebracht door Mesens zelf. Het waren meestal jonge tot zeer jonge mannen. De jongsten waren niet meer dan vijftien of zestien jaar. Het dossier maakt niet duidelijk waar en hoe Mesens de jongens aanbracht. Eén toevallige getuige vertelde hoe hij Mesens enkele jongens zag lokken aan het Noordstation. Een mannelijke prostitué verklaarde dat hij op zestienjarige leeftijd door Mesens werd gerekruteerd nadat hij op zestienjarige leeftijd door een van Mesens' klanten was betast.

De habitués van het borddeel waren gemiddeld rond de vijftig jaar, heel wat ouder dan de prostitués. Hun houding, stemtimbre en gedragingen waren uiterst feminien en ze gebruikten steevast bijnamen. Deze roepnamen waren vaak vrouwelijk, zoals Poepe Trees of Georgette, maar andere frivole bijnamen zoals Roodkleurken of Belle Légume werden eveneens gehanteerd. Ook in de Antwerpse homoseksuele subcultuur van die tijd werden dergelijke bijnamen en gedragingen teruggevonden (Maes, 1996, 86-87). Deze kenmerken typeerden ook de vroegste moderne subculturen in Nederland in de eerste

⁴¹. RAA, HvB, Corr. 1811-1884, nr. 3182.

⁴². RAA, HvB, Corr. 1811-1884, nr. 3182.

helft van de achttiende eeuw (Koenders, 1996, 35). De habitués van Mesens doen tevens sterk denken aan de achttiende-eeuwse Engelse mollies, die eveneens een vrouwelijke naam aannamen, zich vrouwelijk gedroegen, en de homoseksuele subcultuur in Engeland haar vroegste vorm gaven. Sommige mollies verkleedden zich echter ook in vrouwen, bedreven in die kleren de liefde, om vervolgens met behulp van poppen een zwangerschap en geboorte te veinzen (Trumbach, 1999, 91-92). Deze laatste kenmerken zijn niet terug te vinden in de Brusselse mannelijke bordelen van de negentiende eeuw.

De losse klanten van het bordeel vormden een meer verscheidene groep. Hun leeftijd varieerde tussen de achttien en de vijfenvijftig. Velen onder hen frequenteerden ook de andere mannelijke bordelen in de stad. Het bordeel aan het Sint-Katelijneplein werd volgens de getuigen tevens vaak bezocht door jonge soldaten, meestal karabiniers. Eén vrouwelijke getuige vertelde dat ze ooit een sergeant-majoor had ontvangen die gedurende twee dagen en nachten vanuit haar woning het etablissement van Mesens had bespied om soldaten die er binnengingen bij de lurven te kunnen vatten. Jammer genoeg voor hem bezocht geen enkele soldaat het bordeel in die periode.⁴³ Dergelijke controles van oorden waarvan men vermoedde dat men er zich illegaal prostitueerde, kwamen vaak voor. Wanneer een soldaat besmet raakte met één of andere venerische ziekte moest hij aan de bevelhebber van het garnizoen melden waar, wanneer en met wie hij de besmetting had opgelopen. Had de soldaat in kwestie zijn ziekte opgelopen bij een ingeschreven prostituee, dan werd deze onmiddellijk onderzocht. Indien de prostituee niet was ingeschreven, werd ze zo snel mogelijk opgespoord en indien er sprake was van een illegaal bordeel of rendez-voushotel, dan werd het huis dat door de soldaat was aangeduid gedurende enige tijd bewaakt om te achterhalen of er enige activiteit plaatsvond die wees op prostitutie (De Schaepdrijver, 1983, IV, 3). Kennelijk had de legerleiding er ook weet van dat soldaten mannelijke prostitutiehuizen bezochten.

Het huis van Mesens kende zowel betalende als onbetaalde seks. De onbetaalde variant vond plaats tussen de klanten onderling, die zich meestal in het café zelf overgaven aan mutuele masturbatie of zich soms naar de gangen of het koertje achterin begaven om elkaars lichaam verder te verkennen. Voor drie tot vijf frank vergezelde een prostitué een klant naar een kamertje achter de toeg of naar de slaapkamer van Mesens.⁴⁴ Deze prijzen werden ook in enkele andere gerechtelijke dossiers teruggevonden.⁴⁵

⁴³ RAA, HvB, Corr. 1811-1884, nr. 3182.

⁴⁴ RAA, HvB, Corr. 1811-1884, nr. 3182.

⁴⁵ RAA, Eerste Aanleg, Corr. 2e serie 1893-1899, archiefnr. 868, dossiernr. 5598 en archiefnr. 712, dossiernr. 4698.

Het dossier Mesens vermeldt in de marge een gelijkaardig etablissement, het mannenbordeel van Jean Vanoverdyn in de Kleine Beenhouwersstraat.⁴⁶ Deze straat stond in die periode bekend om de vele caféconcerten die er plaatsvonden. Onder andere *Le Panthéon* en *Le Moulin Rouge*, twee van de bekendste Brusselse concertcafés uit die tijd, bevonden zich in het straatje (D'Osta, 1995, 51). In Parijs genoten caféconcerten in diezelfde periode een enorme populariteit in de homoseksuele subcultuur (Penniston, 1999, 19). Het is niet geweten of dit ook het geval was in Brussel, maar het bestaan van een mannelijk borddeel te midden van een concentratie van de bekendste concertcafés in de stad wijst alleszins in die richting. Van een ander mannenbordeel geeft het gerechtelijk dossier ook de naam mee, *Le cabaret du petit Paris*, waar de mannen in de zomer in de tuin lagen te vrijen. In de Broekstraat bevond zich dan weer een rendez-voushotel exclusief voor mannen. Op het eerste verdiep van dit hotel bevond zich een klein salonnetje dat kon gebruikt worden als ontmoetingsplaats.⁴⁷

Mannelijke prostitutie vond niet alleen plaats achter gesloten deuren in bordelen, maar ook, zoals het bestaan van het rendez-voushotel voor mannen in de Broekstraat al liet doorschemeren, op straat. Mannelijke straatprostitutie bleek zelfs meer verspreid dan borddeelprostitutie door mannen. Hoofdcommissaris Lenaers had in zijn rapport voor de gemeenteraad aangetoond dat dit ook het geval was voor de vrouwelijke prostitutie. De tippelplaats die het vaakst voorkwam in de gerechtelijke dossiers waren de Sint-Hubertusgalerijen.⁴⁸ Net als de Galerie d'Orléans in Parijs (Sibalis, 1999, 19) werden de Sint-Hubertusgalerijen druk bezocht door zowel mannelijke prostitués als vrouwelijke prostituees. Wanneer de mannelijke tippelaars in de galerijen een klant hadden gevonden, konden ze hem meenemen naar een rendez-voushotel. Soms gebeurde de daad ook gewoon op straat.⁴⁹ Mannelijke straatprostitutie kwam tevens voor in de parken.⁵⁰ Het uitdrukkelijke verbod aan vrouwelijke prostituees uit het reglement van 1844 om zich te begeven in de parken wijst erop dat vrouwelijke prostitutie hier ook voorkwam. En tenslotte werden tippelaars en tippelaarsters ook gesignaleerd in de Madeleinestraat, die de Grasmarkt met het Albertinaplein verbond en met haar vele luxueuze winkeltjes één van de populairste straten van Brussel was bij de bourgeoisie

⁴⁶. RAA, HvB, Corr. 1811-1884, nr. 3182.

⁴⁷. RAA, HvB, Corr. 1811-1884, nr. 3182.

⁴⁸. RAA, HvB, Corr. 1811-1884, nr. 3182; Eerste Aanleg, Corr. 1795/1796-1918, nr. 706.

⁴⁹. RAA, HvB, Corr. 1811-1884, nr. 3182.

⁵⁰. RAA, HvB, Corr. 1811-1884, nr. 3182.

(D'Osta, 1995, 180-183).⁵¹ Mannelijke tippelaars waren gemakkelijk te herkennen omdat ze de straten of galerijen afliepen met de "allures et maintien d'une femme".⁵²

Buitenlanders die de erotische spiegelwereld van de hoofdstad wilden verkennen maar de weg naar al deze min of meer verborgen vormen van prostitutie niet kenden, konden hiervoor beroep doen op een gids als was het een toeristische attractie. Zo verdiende een jonge knaap een centje bij als erotische gids voor de rijke gasten van het beroemde Hotel Bellevue, gelegen tussen het Koninklijk Plein en het Paleizenplein, en erg in trek bij de Europese *high society* van de negentiende eeuw. De jongen maakte zijn opwachting voor de ingang van het hotel en leidde geïnteresseerden langs vrouwelijke en mannelijke bordelen en doorheen de drukste tippelplaatsen van de stad.⁵³

5. HOMOSEKSUELE CONTACTEN IN DE MENSENMASSA

Bij de geboorte van België telde de hoofdstad slechts een handvol cafés en spektakelzalen en twee theaters, namelijk de Muntshouwborg en het Théâtre du Parc. Staminees, te onderscheiden van de cafés doordat de bezoekers van deze laatste uit de hogere bevolkingsklassen kwamen en men er geen alcohol serveerde, waren wel voldoende voorhanden. Zowel de hogere als de lage bevolkingsklassen konden daarnaast vertier zoeken op de kermissen die geregeld de hoofdstedelijke agglomeratie aandeden en waarvan de kermis van Brussel stad de grootste was.

Tegen het einde van de jaren 1830 leek Brussel uit haar winterslaap te ontwaken. De stad moest een culturele uitstraling krijgen die haar positie als hoofdstad duidelijk maakte, met Parijs als grote voorbeeld. Verspreid over de stad verschenen cafés en spektakelzalen, er werd een permanent circus gebouwd en in het park in de Leopoldswijk werd zelfs plaats gemaakt voor een dierentuin. In 1847 legde Jean-Pierre Cluysenaar de laatste hand aan de Sint-Hubertusgalerij. Ook de staminees kenden een heropbloei als vergaderplaats van de talloze verenigingen en clubs die zo typisch waren voor de

⁵¹ Hoofdcommissaris Lenaers omschreef de Madeleinestraat in zijn rapport aan de gemeenteraad als wemelend van de vrouwelijke prostituees. Eén man zocht in de Madeleinestraat naar mannelijke prostitués: RAA, Eerste Aanleg, Corr. 1795/1796-1918, nr. 706.

⁵² RAA, HvB, Corr. 1811-1884, nr. 3182.

⁵³ RAA, HvB, Corr. 1811-1884, nr. 3182.

negentiende eeuw (Daelemans et al., 1998, 109-113). Tussen het publiek van deze ontspanningsgelegenheden, zaten geregeld mannen die van de anonieme massa gebruik maakten om andere mannen te verleiden of ten minste te betasten.

Zo ook in de Koninklijke Muntchouwborg, waar de plaatsen werden verdeeld volgens de sociale status van de toeschouwers. In de fauteuils, in de loges en op de laagste balkons zochten de hogere klassen hun zitje. Boven hun hoofden werden de goedkopere zitjes verhuurd en helemaal vooraan in de parterre verzamelde de meer volkse klasse zich (Dumont, 1997, 354). In de parterre kon men rechtstaande genieten van de voorstelling of gebruik maken van de acht bankjes die er zich bevonden en die plaats boden aan maximaal twee personen. Het is in dit gedeelte van de schouwborg dat, eens de gaslampen gedoofd, bepaalde mannen hun seksegenoten trachtten te verleiden met voorzichtige aanrakingen die, indien er geen weerstand was, in de loop van de voorstelling naar seksuele handelingen afgleden.⁵⁴ Ook op andere plaatsen maakten mannen gebruik van dicht opeengepakte toeschouwers om andere mannen aan te raken. Zo vermeldt één zaak hoe een man werd aangehouden nadat hij een andere man had betast tijdens een van de vele concerten op de Grote Markt. Na ondervraging bleek de zevenendertigjarige Antoine Phill even tevoren gelijkaardige praktijken ondernomen te hebben in een verkoopzaal op de Grote Markt. Daar had hij het achterwerk van een jongeman beetgenomen.⁵⁵ Verscheidene andere gerechtelijke dossiers maken eveneens melding van aanrakingen in verkoopzalen.⁵⁶

De ontspanningsgelegenheid die wellicht het grootste aantal deelnemers en toeschouwers aantrok, was de jaarlijkse kermis van Brussel, die in de negentiende eeuw gedurende twee weken van juli simultaan plaatsvond op de Grote Markt, de Graanmarkt en het Martelarenplein (Demeter, 1998, 15). In 1880 besloot de gemeenteraad de drie kermissen uit het centrum weg te halen en ze samen te voegen tot één grote kermis rond de Zuidlaan. *La nouvelle Foire du Midi* was geboren. De feestperiode was toen tevens al uitgegroeid tot één maand in plaats van de vroegere twee weken (D'Osta, 1977, 11-12). Ook van deze uitgelaten mensenmassa maakten mannen dankbaar gebruik om andere mannen te betasten. In één zaak waarbij een gefortuneerde Engelse toerist een veertienjarige jongen tegen betaling had betast voor een kraampje, getuigde een agent voor de rechter dat de Brusselse kermis berucht was voor het

⁵⁴. RAA, Eerste Aanleg, Corr. 1795/1796-1918, nr. 696; HvB, Corr. 1811-1884, nr. 1600.

⁵⁵. RAA, Eerste Aanleg, Corr. 2e serie 1893-1899, archiefnr. 315, dossiernr. 2215.

⁵⁶. RAA, HvB, Corr. 1811-1884, nr. 3182 en Eerste Aanleg, Corr. 2e serie. 1893-1899, archiefnr. 678, dossiernr. 3131.

grote aantal "voleurs et pédéastes" die er rondliepen.⁵⁷ Ook de kleinere kermissen lijken populair geweest te zijn voor *cruising* en onaangekondigde betastingen. In de archieven werden betastingen tussen mannelijke kermisbezoekers of kraamuitbaters gevonden tijdens de kermissen van Laken⁵⁸, Anderlecht en Halle.⁵⁹

Een meer dagelijkse vorm van vertier vond plaats in de vele stamiees die de hoofdstad telde. De alcohol vloeide er rijklijk. Verscheidene stamiees vormden de zetel van verenigingen als fanfares, sportclubs, toneelverenigingen of kunstkringen. Sommige stamiees bezaten ook een koer met verschoenen hoekjes waar sommige mannen dankbaar gebruik van maakten voor uitvoerige vrijpartijen.⁶⁰ De verleidingspogingen in de stamiees gebeurden zowel met vluchtige aanrakingen⁶¹ als met een kleine geldsom.⁶²

6. DE DEELNEMERS AAN DE SUBCULTUUR

De gerechtelijke dossiers rond seks tussen geslachtsgenoten gaven heel wat informatie over de homoseksuele subcultuur. Over de identiteit van de deelnemers aan de subcultuur bleven de dossiers echter vrij duister. Het duidelijkste gemeenschappelijke kenmerk van de mannen die door de politie betrappt werden op onzedige handelingen met andere mannen, was hun sociale positie. De grote meerderheid van de mannen bevond zich onderaan de sociale ladder, in de laagste bevolkingsklasse van de arbeiders, werklozen of seizoensarbeiders en lage bedienden. Slechts zelden werden mannen gearresteerd uit hogere beroepsklassen. Een oorzaak voor de oververtegenwoordiging van de lagere klassen kan gelegen zijn in het feit dat de hogere klassen de middelen hadden om zich van de privacy te verzekeren die nodig was om hun seksuele handelingen met geslachtsgenoten verborgen te houden voor de buitenwereld. Zo kon een man zijn twee mannelijke huisbedienden 's nachts ongestoord betasten en verkrachten in hun slaapkamer zonder dat iemand hier ooit iets van zou gemerkt hebben, ware het niet dat één van de twee bedienden na meer dan een jaar al zijn moed bijeschraapte en klacht

⁵⁷ RAA, Eerste Aanleg, Corr. 2e serie 1893-1899, archiefnr. 335, dossiernr. 3678.

⁵⁸ RAA, Eerste Aanleg, Corr. 2e serie 1893-1899, archiefnr. 712, dossiernr. 4698.

⁵⁹ RAA, Eerste Aanleg, Corr. 2e serie 1893-1899, archiefnr. 793, dossiernr. 1896.

⁶⁰ RAA, HvB 1885-1891, nr. 1764.

⁶¹ RAA, Eerste Aanleg, Corr. 2^e serie 1893-1899, archiefnr. 793, dossiernr. 1896.

⁶² RAA, Eerste Aanleg, Corr. 2^e serie 1893-1899, archiefnr. 712, dossiernr. 4698 en archiefnr. 868, dossiernr. 5598.

indiende tegen zijn kostgever.⁶³ Bovendien kan er sprake zijn van 'klassen-justitie' en een vervolgbeleid dat specifiek was gericht op lagere klassen.

Binnen de lagere beroepsklasse onderscheidden twee subgroepen zich door hun aparte positie in de maatschappij. De soldaten die in Brussel verbleven, vormden de eerste groep. Zij kwamen geregeld voor in de gerechtelijke dossiers. Meerdere zaken beschreven hoe soldaten die op wacht stonden, werden lastiggevallen door mannen die hen trachtten aan te raken.⁶⁴ En zelfs als ze buiten hun diensturen iets gingen drinken, liepen ze het risico betast te worden.⁶⁵ Maar de soldaten namen ook actief deel aan de subcultuur. Het mannenbordeel op het Sint-Katelijneplein dat voordien werd besproken, werd geregeld bezocht door jonge soldaten die er seksuele pleziertjes beleefden met de burgerlijke klanten van het bordeel.⁶⁶ Net als sommige burgers trachtten ook de soldaten mannen op te pikken op straat.⁶⁷ En net als in de andere zaken werden ook zij van tijd tot tijd vrijend met een andere man betrapt langs de openbare weg.⁶⁸ Waarom soldaten zo vaak betrokken waren, kon niet worden afgeleid uit de dossiers. Het is mogelijk dat mannen zich aangetrokken voelden tot militairen door hun uniform dat mannelijkheid uitstraalde of door hun jeugdige leeftijd. Ook werd in heel wat negentiende-eeuwse wetenschappelijke of literaire publicaties over homoseksualiteit geconstateerd dat in de erotische fantasieën van 'geïnverteerde' mannen vaak soldaten optraden. Zo biechtte ook Ulrichs op dat hij in zijn puberteit wensdromen had over jonge, krachtige en 'mannelijke' soldaten.⁶⁹

Een tweede opvallende subgroep werd gevormd door de geestelijken. Geestelijken leken niet meteen de favoriete slachtoffers van betastingen, maar zelf waren ze wel actief in de subcultuur, ofwel net als anderen op straat⁷⁰, ofwel door hun leraarspositie aan te wenden om mannelijke leerlingen te verleiden of te misbruiken.⁷¹ Niet alleen geestelijken maakten overigens misbruik van hun functie als leraar. Ook gewone burgerlijke leraren durfden hun leerlingen wel eens te betasten.⁷²

⁶³. RAA, HvB, Corr. 1885-1891, nr. 511.

⁶⁴. RAA, Eerste Aanleg, Corr. 2^e serie 1893-1899, archiefnr. 622, dossiernr. 414 en Eerste Aanleg, Corr. 2^e serie 1893-1899, archiefnummer 462, dossiernr. 3818.

⁶⁵. RAA, Eerste Aanleg, Corr. 2^e serie 1893-1899, archiefnr. 531, dossiernr. 1735.

⁶⁶. RAA, HvB, Corr. 1811-1884, nr. 3182.

⁶⁷. RAA, Eerste Aanleg, Corr. 1795/1796-1918, nr. 706.

⁶⁸. RAA, Eerste Aanleg, Corr. 2^e serie 1893-1899, archiefnr. 845, dossiernr. 4400.

⁶⁹. Zie John Addington Symonds, *A Problem in Modern Ethics*, 1896, geciteerd in White (1999, 79-80).

⁷⁰. RAA, Eerste Aanleg, Corr. 1795/1796-1918, nr. 706.

⁷¹. RAA, Assisen Brabant, Jaar III-1923, nr. 2345.

⁷². RAA, HvB, Corr. 1811-1884, nr. 1054.

Een ander treffend gegeven was het grote aantal buitenlanders die betrappt werden op onzedige handelingen met andere mannen. De archieven maken vermelding van Duitsers⁷³, Spanjaarden⁷⁴ en Britten.⁷⁵ In een zaak vertelde een agent de rechter dat een mannelijke prostitué in het stadspark vooral succes had bij "les vieillards anglais que cette passion contre nature domine".⁷⁶ Naar aanleiding van de aanhouding van alweer een Engelsman, die tijdens zijn vakantie in de hoofdstad op de Zuidkermis een jongen had betast, beweerde een andere agent dan weer dat die kermis niet alleen berucht was om haar vele "voleurs et pédéastes", maar ook om de vele buitenlanders die er op zoek waren naar jongemannen.⁷⁷ Waarom de hoofdstad zoveel buitenlanders aantrok in hun zoektocht naar seksueel vertier tussen mannen, is niet geweten. Waren Engelsen en Duitsers aangetrokken door de liberale Belgische wetgeving? Of waren zij op zoek naar de anonimiteit die ze in hun eigen omgeving niet konden vinden?

In vergelijking met de beroepsklassen zijn de leeftijdscategorieën heel wat minder eenduidig. Mannen van alle leeftijden lijken actief te zijn geweest in de homoseksuele subcultuur. De jongste actieve deelnemer die gevonden werd in de gerechtelijke dossiers was dertien jaar⁷⁸, de oudste zevenenzestig jaar.⁷⁹ Er werd zowel contact gezocht en gelegd tussen mannen van dezelfde generatie als over de generaties heen. Wanneer de seksuele toenadering met fysiek geweld gepaard ging, was de agressor wel steeds heel wat jaren ouder dan zijn slachtoffer. Ook de burgerlijke staat van de mannen verschilde van zaak tot zaak. Dat de jongste mannen vrijgezel waren, is niet opmerkelijk aangezien zij de huwelijksleeftijd nog niet bereikt hadden. Van deze jonge mannen is ook het moeilijkst te achterhalen wat hun beweegredenen waren voor hun seksuele escapades met andere mannen. Zij waren meestal niet gekend bij de politie en uit hun handelingen is vaak niet te achterhalen of ze gericht waren op louter lichamelijke seks zonder aandacht voor het geslacht van de partner of dat er ook een homoseksuele identificatie achter schilde. Soms leek het alsof de jongste mannen elkaar seksueel verkenden om te experimenteren of zelfs om hun omgeving te choqueren, zoals de drie jongens die elkaar op klaarlichte dag op de Clovislaan lagen te masturberen en daarbij de voorbijgangers toeriepen.⁸⁰ Maar ook volwassen mannen die de

⁷³ RAA, HvB, Corr. 1892-1899, nr. 3570.

⁷⁴ RAA, HvB, Corr. 1892-1899, nr. 3482.

⁷⁵ RAA, Eerste Aanleg, Corr. 1795/1796-1918, nr. 706.

⁷⁶ RAA, HvB, Corr. 1811-1884, nr. 3182.

⁷⁷ RAA, Eerste Aanleg, Corr. 2^e serie 1893-1899, archiefnr. 335, dossiernr. 3678.

⁷⁸ RAA, Eerste Aanleg, Corr. 2^e serie 1893-1899, archiefnr. 793, dossiernr. 1896.

⁷⁹ RAA, Eerste Aanleg, Corr. 2^e serie 1893-1899, archiefnr. 723, dossiernr. 5243.

⁸⁰ RAA, HvB, Corr. 1892-1899, nr. 3746.

huwbare leeftijd reeds hadden bereikt, waren vaak nog vrijgezel. Behalve vrijgezellen werden tevens weduwnaars teruggevonden en gehuwde mannen met kinderen. Ook bij deze groepen was moeilijk te achterhalen of ze louter op zoek waren naar de vervulling van hun seksuele driften en dit toevallig vonden bij een persoon van hetzelfde geslacht of dat ze gericht zochten naar gelijkgeslachtelijke liefde. Sommigen onder hen hadden volgens getuigen "la réputation d'être un pédéraste", waaruit kan afgeleid worden dat deze mannen zich seksueel voornamelijk op andere mannen richtten.⁸¹ Af en toe vermeldden rechtszaken vroegere veroordelingen voor zedenfeiten, maar jammer genoeg werd hierbij meestal niet gespecificeerd om welke zedenfeiten het ging en de lacunes in het archief verhinderden de dossiers van de vroegere veroordelingen terug te vinden. Soms was ook duidelijk uit het feitenrelaas in de dossiers af te leiden dat de terechtstaande mannen exclusief en intensief andere mannen zochten voor het vervullen van hun seksuele driften.⁸² In het grote dossier rond het mannenbordeel aan het Sint-Katelijneplein werden tevens mannen aangetroffen die langdurige, romantische relaties aangingen met andere mannen.⁸³ Dergelijke koppels komen bijzonder weinig voor in de gerechtelijke dossiers omdat ze meestal niet in aanraking kwamen met het gerecht.

Men zou veel meer over de beweegredenen en de seksuele voorkeuren en gewoontes van de mannen te weten kunnen komen, indien deze waren overgegaan tot bekentenissen. Dit gebeurde echter uiterst zelden. Eén van de weinige mannen die tot bekentenissen overging, noemde zichzelf "un pédéraste inné".⁸⁴ Meestal ontkende men echter alles, zei men dat men zo dronken was dat men niet beseftte wat men deed of stak men de schuld op de andere en speelde men zelf de slachtofferrol. Betrapt worden op seksuele daden met een andere man werd dan ook meestal als zeer schandelijk ervaren. Verscheidene agenten getuigden hoe de mannen die ze betraptten zich diep schaamden en gewillig lieten meevoeren naar het politiebureau.⁸⁵ Eén man voelde zich zo vernederd dat hij vóór het begin van zijn proces zelfmoord pleegde in zijn cel.⁸⁶ Anderen probeerden zich vrij te vechten of

⁸¹. RAA, Eerste Aanleg, Corr. 2e serie 1893-1899, archiefnr. 376, dossiernr. 5566.

⁸². RAA, HvB, Corr. 1885-1891, nr. 1836.

⁸³. RAA, HvB, Corr. 1811-1884, nr. 3182.

⁸⁴. RAA, HvB, Corr. 1811-1884, nr. 3182.

⁸⁵. RAA, Eerste Aanleg, Corr. 2^e serie 1893-1899, archiefnr. 475, dossiernr. 4778 en archiefnr. 845, dossiernr. 4400.

⁸⁶. RAA, Eerste Aanleg, Corr. 1795/1796-1918, nr. 696.

sloegen op de vlucht. Enkele mannen namen zelfs de benen naar het buitenland, naar Frankrijk⁸⁷ of Amerika.⁸⁸ Allen werden echter uitgeleverd.

7. DE REACTIES OP DE SUBCULTUUR

De gewoonlijke reactie op zij die betrappt werden op homoseksueel gedrag was misprijzen. Niet zelden begon men de betrokkenen uit te schelden⁸⁹ en meer dan eens vielen er ook klappen.⁹⁰ Soms trachtte men eerst bijkomende bewijzen te verzamelen om de ontmoete mannenliefhebber te kunnen aangeven.⁹¹ Het gebeurde ook dat men een eind meeding in het verleidingsspel van een man, om zich ervan te vergewissen dat hij wel degelijk seksueel contact zocht. Eenmaal men hierover zekerheid had bekommen, gaf men de man aan.⁹² Soms dreigde men er enkel mee naar de arm der wet te stappen om de "pederast" af te kunnen persen.⁹³ Volgens een getuigenis van een agent liepen er op de Zuidkermis, waar vele mannenliefhebbers contact zochten, heel wat jongeren rond die uit waren op afpersing.⁹⁴ Ook de mannelijke prostitués die tippelden in het park durfden hun mannelijke klanten wel eens onder bedreiging enkele franken lichter maken.⁹⁵ Van georganiseerde chantagenetwerken zoals deze die in dezelfde periode in de homoseksuele subcultuur van Antwerpen werden gevonden (Maes, 1996, 89-90), was in Brussel echter geen sprake.

Ook bij de ordehandhavers waren mannenliefhebbers niet meteen welkom. Vooral in het laatste kwart van de negentiende eeuw nam hun vervolging toe. Urinoirs werden bijvoorbeeld bewaakt door agenten in burger. Om de mannen die rond de urinoirs op zoek waren naar andere mannen op heterdaad te kunnen betrappen, moesten de agenten een heel eind meegaan in het spel. Zo lieten twee agenten in burger zich een tijdje verleiden en stonden ze een man toe hun geslachtsdelen te betasten, in de ijdele hoop de man voor prostitutie te kunnen arresteren.⁹⁶ De toenemende vervolging van de mannenliefhebbers

⁸⁷ RAA, Eerste Aanleg, Corr. 2^e serie 1893-1899, archiefnr. 793, dossiernr. 1896 en archiefnr. 868, dossiernr. 5598.

⁸⁸ RAA, Eerste Aanleg, Corr. 2^e serie 1893-1899, archiefnr. 815, dossiernr. 2844.

⁸⁹ RAA, Eerste Aanleg, Corr. 2^e serie 1893-1899, archiefnr. 677, dossiernr. 3047.

⁹⁰ RAA, Eerste Aanleg, Corr. 2^e serie 1893-1899, archiefnr. 868, dossiernr. 5598.

⁹¹ RAA, Eerste Aanleg, Corr. 2^e serie 1893-1899, archiefnr. 856, dossiernr. 4965.

⁹² RAA, Eerste Aanleg, Corr. 2^e serie 1893-1899, archiefnr. 315, dossiernr. 2215.

⁹³ RAA, Eerste Aanleg, Corr. 1795/1796-1918, nr. 706.

⁹⁴ RAA, Eerste Aanleg, Corr. 2^e serie 1893-1899, archiefnr. 335, dossiernr. 3678.

⁹⁵ RAA, HvB, Corr. 1811-1884, nr. 3182.

⁹⁶ RAA, Eerste Aanleg, Corr. 2^e serie 1893-1899, archiefnr. 723, dossiernr. 5243.

kan mogelijk verklaard worden door het omvangrijkere en meer repressieve politieapparaat in Brussel vanaf de jaren 1870, op gang gezet door de verre-gaande urbanisatie en de opkomst van vaak gewelddadige massabewegingen in de straten van Brussel. Vooral de grote golf aan stakingen in 1886 veroor-zaakte een keerpunt in de houding van de Brusselse politie (Kurgan-Van Hentenryk, 1999, 87-106).

Mannen die seksueel contact zochten of hadden met andere mannen, wer-den in de negentiende eeuw vervolgd op grond van openbare zedenschennis (*outrage aux mœurs*) of aanranding van de eerbaarheid (*attentat à la pudeur*). De definitie van deze misdrijven in het *Belgische Strafwetboek* van 1867 was vrij vaag en dat had zijn weerslag op de rechtspraak. Meestal was het niet duidelijk waarom gelijkaardige feiten nu eens gezien werden als een aanran-ding van de eerbaarheid en dan weer als een openbare zedenschennis. De verwarring moet bij de rechters zelf ook groot geweest zijn, want ze haspelden beide misdrijven af en toe door elkaar.⁹⁷ De gevangenisstraffen die werden uitgesproken, waren uiterst streng. Voor openbare zedenschennis bepaalde de wet een minimumstraf van acht dagen cel en een maximum van één jaar. De kortste gevangenisstraf die werd teruggevonden in de dossiers was één maand. Een ruime helft van de mannen die werden veroordeeld voor openbare zedenschennis met een andere man, moest tussen zes maanden en één jaar de gevangenis in. Ongeveer één op zes mannen kreeg de maximum-straf. Voor een aanranding van de eerbaarheid legde de wet een maximum-straf op van vijf jaar. Het minimum bedroeg zes maanden celstraf. In de onderzochte gevallen van aanrandingen van de eerbaarheid werd slechts tweemaal de minimumstraf uitgesproken. De meeste straffen die voor dit misdrijf werden gevonden, lagen tussen de één en de drie jaar. Een priester-leraar die verscheidene van zijn leerlingen had aangerand in 1890 kreeg van de rechter tweeëntwintigmaal één jaar gevangenisstraf opgelegd voor aanran-ding van de eerbaarheid. De straf werd uiteindelijk verminderd tot tien jaar.⁹⁸ Dit was de zwaarste straf die de gerechtsdossiers vrijgaven.

Ter vergelijking: ongeveer 15% van de veroordelingen voor gewelddaden, waartoe openbare zedenschennis en aanranding van de eerbaarheid werden gerekend, werden tussen 1832 en 1892 bestraft met een celstraf tussen één en zes maanden. Gedurende diezelfde periode werden slechts tussen de 0,4 à 3,4% procent van de veroordelingen voor gewelddaden bestraft met meer dan zes maanden (*Ibid.*, 94).

Het overgrote deel van de gevonden zaken werd gevonnist achter gesloten deuren. Rechtszaken werden in de negentiende eeuw slechts uitzonderlijk

⁹⁷. RAA, HvB, Corr. 1811-1884, nr. 1054.

⁹⁸. RAA, Eerste Aanleg, Corr. 1795/1796-1918, nr. 785.

achter gesloten deuren gehouden. Openbare zedenschennis en aanranding van de eerbaarheid vormden wegens hun schandelijke inhoud echter de uitzondering op de regel. Zij werden meestal achter gesloten deuren gehouden (*Ibid.*, 95).

AFKORTINGEN

HvB, Corr.	Hof van beroep, correctionele dossiers
RAA	Rijksarchief Anderlecht
SAB	Stadsarchief Brussel

BIBLIOGRAFIE

Bronnen

Onuitgegeven bronnen

Stadsarchief Brussel

Politiefonds. Prostitution (fermeture). 1880-1883. Pol. 260.

Politiefonds. Règlement pour le Parc. Période française – 1849 + Promenades remparts et boulevards. Période française – 1860. Pol. 824.

Rijksarchief Anderlecht

Rechtbank van eerste aanleg van Brussel. Correctionele rechtbank. 1795/1796-1918. Nummers 669, 696, 706, 785.

Rechtbank van eerste aanleg van Brussel. Correctionele rechtbank. Tweede serie. 1893-1899.

Archiefnummer 315, dossiernummer 2215; archiefnummer 330, dossiernummer 3436; archiefnummer 335, dossiernummer 3678; archiefnummer 346, dossiernummer 4154; archiefnummer 352, dossiernummer 4461; archiefnummer 376, dossiernummer 5566; archiefnummer 405, dossiernummer 1131; archiefnummer 462, dossiernummer 3818; archiefnummer 475, dossiernummer 4778; archiefnummer 531, dossiernummer 1735; archiefnummer 563, dossiernummer 3094; archiefnummer 617, dossiernummer 186; archiefnummer 622, dossiernummer 414; archiefnummer 653, dossiernummer 1905; archiefnummer 654, dossiernummer 1923; archiefnummer 677, dossiernummer 3047; archiefnummer 678, dossiernummer 3131; archiefnummer 700, dossiernummer 4053; archiefnummer 712, dossiernummer 4698; archiefnummer 714, dossiernummer 4746; archiefnummer 723, dossiernummer 5243; archiefnummer 724, dossiernummer 5294; archiefnummer 793, dossiernummer 1896; archiefnummer 815, dossiernummer 2844; archiefnummer 845, dossiernummer 4400; archiefnummer 856, dossiernummer 4965; archiefnummer 868, dossiernummer 5598; archiefnummer 877, dossiernummer 5994.

Hof van assisen van Brabant. Jaar III – 1923. Nummer 2345.

Hof van beroep van Brussel. Correctionele dossiers. 1811-1884. Nummers 1054, 1600, 3012, 3182.

Hof van beroep van Brussel. Correctionele dossiers. 1885-1891. Nummers 167, 511, 546, 898, 1764, 1836.

Hof van beroep van Brussel. Correctionele dossiers. 1892-1899. Nummers 2066, 3482, 3570, 3746, 4143.

Uitgegeven bronnen

La Belgique judiciaire, 1890.

Recueil des ordonnances. Règlements, arrêtés, avis, etc. émanés de l'administration communale de la ville de Bruxelles, pendant l'année 1844. Brussel, 1844.

Strafwetboek met de Vlaamsche vertaling, Gent, 1867.

VANDERSTRAETEN (C.), "Rapport de la commission chargée de traiter les questions relatives aux latrines et aux pissoirs publics, aux égouts et la distribution des eaux vives. Lu dans la séance du 12 novembre 1838", *Annales du Conseil central de Salubrité publique de Bruxelles*, Tome premier, Brussel, 1838, pp. 119-125.

Ville de Bruxelles. Bulletin communal. Année 1877. Deuxième semestre, Brussel, 1877.

Ville de Bruxelles. Bulletin communal. Année 1881. Première partie. Tome premier. Compte rendu des séances, Brussel, 1881.

Literatuur

ALDRICH (R.), "Homosexuality and the city: An historical overview", *Urban Studies*, XLI, 2004, 9, pp. 1719-1737.

BILLEN (C.) & DECROLY (J.-M.), *De kleinste kamertjes in de grootstad. Openbaar sanitair in Brussel van de Middeleeuwen tot vandaag*, Brussel, 2003.

CHARTIER (N.), *De homoseksuele subcultuur in Brussel in de negentiende eeuw*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, Departement Geschiedenis, Leuven, 2004.

CHRISTIAENSEN (S.), *Tussen klassieke en moderne criminele politiek: leven en beleid van Jules Lejeune*, Leuven, 2004 (Samenleving, criminaliteit en strafrechtspleging, XXVIII).

COSEMANS (A.) & NOTEBAERT (A.), *Inventaire de la Cour d'appel de Bruxelles. Série 2, Volume 1. (1811-1884)*. Archives de l'État. Région de Bruxelles-Capitale. Inventaires, 38, Brussel, 2002.

DAELEMANS (F.), *1000 jaar Brusselaars en hun parken*, Zwolle, 1998 (Waar is de tijd: Brussel, XVII).

DAELEMANS (F.) et al., *1000 jaar Brusselaars en hun vertier en sport*, Zwolle, 1998 (Waar is de tijd: Brussel, V).

DEMETER (S.), "Brusselse feesten van vroeger en nu" in: Y. JACQMIN (ed.), *Plaatsen om te feesten*, Sprimont, 1998, pp. 13-19.

DE MONCAN (P.), *Les passages en Europe*, Parijs, 1993.

DEPOORTERE (R.), *Inventaire de la Cour d'appel de Bruxelles (dossiers des appels en matière correctionnel, 1885-1891)*. Archives de l'État. Région de Bruxelles-Capitale. Inventaires, 23, Brussel, 2001.

DEPOORTERE (R.) & MARGINET (A.), *Inventaire des archives du Tribunal de première instance de Bruxelles. Tribunal correctionnel. 1795/1796-1918*, Archives générales du royaume. Inventaires, 269, Brussel, 1998.

- DE SCHAEPPRIJVER (S.), *De zonde in banen geleid: gereguleerde prostitutie in Brussel 1844-1877. Onderzoek naar houd(st)ers van getolereerde bordelen*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, Departement Geschiedenis, Brussel, 1983.
- D'OSTA (J.), *Notre Bruxelles oublié*, Brussel, 1977.
- D'OSTA (J.), *Dictionnaire historique et anecdotique des rues de Bruxelles*, Brussel, 1995.
- DUMONT (G.-H.), *Histoire de Bruxelles. Biographie d'une capitale*, Brussel, 1997.
- EGGERICX (L.), *De centrale lanen*, Brussel, 1997 (Brussel, stad van kunst en geschiedenis, XX).
- HALPERIN (D.M.), *How to do the history of homosexuality*, Chicago, 2002.
- HOULBROOK (M.), "Cities" in: H.G. COCKS & M. HOULBROOK (eds.), *The Modern History of Sexuality*, Houndmills, 2006, pp. 133-156.
- KOENDERS (P.), *Tussen Christelijk reveil en seksuele revolutie. Bestrijding van zedeloosheid met de nadruk op repressie van homoseksualiteit*, Amsterdam, 1996.
- KURGAN-VAN HENTENRYK (G.) et al., "La violence au tribunal de Bruxelles au dix-neuvième siècle" in: G. KURGAN-VAN HENTENRYK (ed.), *Un pays si tranquille. La violence en Belgique au dix-neuvième siècle*, Brussel, 1999, pp. 87-106.
- LEBLICQ (Y.), "Les transformations du paysage urbain" in: J. STENGERS (ed.), *Bruxelles: croissance d'une capitale*, Antwerpen, 1979, pp. 256-278.
- MAES (E.), *Miss Blanche en Chiehelette. Verkennend historisch onderzoek naar de weerslag van het homoseksuele gebeuren in de gerechtelijke archieven en publieke opinie in Vlaanderen rond de eeuwwisseling*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, Vakgroep Geschiedenis van de Nieuwste Tijd, Gent, 1996.
- MAJERUS (B.), "La prostitution à Bruxelles pendant la Grande Guerre: contrôle et pratique", *Crime, Histoire et sociétés*, VII, 2003, no. 1, pp. 5-42.
- PENNISTON (W.), "A Public Offense against Decency: the Trial of the Count de Germiny and the 'Moral Order' of the Third Republic" in: G. ROBB & N. ERBER (eds.), *Disorder in the Court. Trials and Sexual Conflict at the Turn of the Century*, Londen, 1999, pp. 12-32.
- SIBALIS (M.D.), "Paris" in: D. HIGGS (ed.), *Queer Sites. Gay urban histories since 1600*, Londen & New York, 1999, pp. 10-37.
- STEVENS (L.), *Strafrecht en seksualiteit: de misdrijven inzake aanranding van de eerbaarheid, verkrachting, ontucht, prostitutie, seksreclame, zedenschennis en overspel*, Antwerpen, 2002.
- TRUMBACH (R.), "London" in: D. HIGGS (ed.), *Queer Sites. Gay urban histories since 1600*, Londen & New York, 1999, pp. 89-112.
- VANDENBREEDEN (T.), *De badhuizen en de zwembaden van Brussel uit de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw. Een voorlopige inventaris en een typologisch onderzoek*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, Departement Archeologie en Kunstwetenschap, Leuven, 1996.
- VAN DOORSSELAER (E.), *Prostitutie te Gent tijdens de negentiende eeuw*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, Vakgroep Geschiedenis van de Nieuwste Tijd, Gent, 2001.
- WHITE (C.), *Nineteenth-Century Writings on Homosexuality. A Sourcebook*, Londen & New York, 1999.

Le bas-ventre de Bruxelles. Contours d'une subculture de l'homosexualité masculine au XIXème siècle

NICOLAS CHARTIER

RÉSUMÉ

En tant que capitale du nouveau royaume de Belgique, Bruxelles a subi au dix-neuvième siècle, une forte urbanisation. En étudiant différents aspects de cette urbanisation, cet article essaiera de démontrer que celle-ci a favorisé la naissance d'une sous-culture homosexuelle. Un premier chapitre traite des urinoirs publics de Bruxelles, phénomènes typiques du dix-neuvième siècle. Dès leur apparition dans la capitale, ces commodités ont été populaires auprès des hommes recherchant des relations avec des personnes de leur sexe. Très vite en outre un code de comportement spécifique, qui semblait particulier à ces lieux de rencontre s'est développé.

Une deuxième partie analyse les changements les plus marquants dans l'aspect de la capitale au dix-neuvième siècle: les parcs et les boulevards. De longs boulevards rectilignes et de vastes parcs citadins ornés invitaient les citoyens à flâner. Ici également des hommes semblaient chercher des hommes du même bord pour assouvir leurs besoins sexuels. La manière d'établir des contacts dans ces endroits était fondamentalement différente de celle utilisée autour et dans les urinoirs. De plus, dans les parcs publics, ces contacts étaient pleinement consommés. Les hommes qui ne parvenaient pas à trouver des partenaires pouvaient aussi faire appel à des prostitués masculins. Ces derniers se trouvaient facilement car à cette époque, la prostitution masculine apparaissait dans les mêmes lieux et de la même façon que sa variante féminine. L'urbanisation avait profondément modifié un autre aspect de la vie citadine, à savoir les loisirs. Au XIXème siècle, des théâtres furent érigés à Bruxelles et les petites kermesses furent fusionnées pour constituer une grande foire, la détente devint un événement de masse. Les amateurs d'hommes profitèrent adroitement de l'anonymat de ces foules pour s'adonner à des attouchements. De nouveau ces rencontres présentaient des caractéristiques spécifiques.

Un dernier chapitre tentera de définir qui étaient ces hommes qui se servaient si voluptueusement de cette nouvelle ville pour rechercher d'autres hommes. Bien que peu de choses soient connues à leur sujet, les données

permettent d'en relever quelques caractéristiques générales. La réaction des citoyens par rapport à la sous-culture des homosexuels masculins reste également très floue. Elle était en tout cas aussi négative que celle de la justice et de la police qui les réprimaient durement.

Brussels' soft underbelly. Contours of a male homosexual subculture in the nineteenth century

NICOLAS CHARTIER

SUMMARY

As the capital of the new kingdom of Belgium, Brussels saw a strong urbanisation in the nineteenth century. This article will try to prove that this urbanisation allowed the growth of a male homosexual subculture. To demonstrate this, the different aspects of the urbanisation of nineteenth-century Brussels will be treated, along with their role in the homosexual subculture. The first chapter deals with the public urinals of the capital, typical phenomena of the nineteenth century. From their first apparition, these conveniences were popular with the male same-sex lovers. At the same time a code of conduct was developed exclusively for these encounters. More visible changes were the boulevards and parks. Long, straight lanes and well-designed public parks invited the citizens to saunter. Here too, men searched for like-minded men to fulfil their sexual needs. But the way in which the contacts were made here, differed significantly from the behaviour in and around the public conveniences. Men who were not able to find a proper sexual partner among the other men in the city, could turn to male prostitutes. These were not hard to find, since the male prostitutes seem to have operated in the same places and in the same ways as their female colleagues. Another aspect of city life that evolved partly because of the urbanisation, was leisure. Theatres were built, small fairs that were scattered over the city were now united in one big fair, leisure became a mass event. Male same-sex lovers used the anonymity of the crowds to explore other male bodies. And again, these encounters had their own specific characteristics. The last chapter tries

to find out what kinds of men were so eager to use the new facilities of the city to meet other men. Little is known about them, but still some general features can be deduced from the data. The public's reaction to the male homosexual subculture remains somewhat obscure. It is clear, however, that that reaction was negative. Justice and police reacted disapprovingly too: they took severe action against the subculture.